

ВСТУП

Ще в дитинстві люди бачили в мені особливого хлопчика. У десять років я зацікавився законами фізики. Мені дуже кортіло дізнатися, що ж трапиться, якщо я скину повітряну кульку, наповнену вщерть водою, з балкона квартири мого батька на п'ятнадцятому поверсі. Отож, беручи за взірєць Ісаака Ньютона, Чарльза Дарвіна та інших видатних науковців, я вирішив провести експеримент.

— Так тримати, Ейнштейне, — сказав вражений водій.

Лобове скло його автівки було повністю розбите через дивовижно потужну силу водяної кулі. Хто ж знав?

— Така ціна наукового прогресу, — відповів я, пояснюючи свій учинок.

Кілька років по тому сталася прикрість із каміном і закритим димарем за участю пожежної служби. Я досі пам'ятаю слова пожежника: «Ти що, геній?»

На жаль, ні. Я не називаю себе генієм, тому мене можна віднести до тієї групи людей, яка стрімко зменшується. Зараз ми потерпаємо від такої серйозної проблеми, як інфляція геніїв. Це визнання сьогодні безальтернативне. Тепер геніями можна назвати гравців у теніс і дизайнерів додатків для гаджетів, а також футболістів, які поділяються на «захисників-геніїв» і «нападників-геніїв». Існують «генії моди» та «генії кулінарії» і, звичайно, «геніальні політики». Усі наші діти — маленькі Ейнштейни та Моцарти. Якщо в нас виникли проблеми з новацією від компанії *Apple*, ми сміливо звертаємося по допомогу до геніїв у консультаційних крамницях

[Купить книгу на сайті kniga.biz.ua >>>](http://kniga.biz.ua)

Genius Bar. Тим часом у потоці книжок про саморозвиток ідеться про те, що всередині всіх нас заховався маленький геній (у моєму випадку ховається дуже глибоко всередині). Ми з радістю приймаємо це, попри такий факт: якщо кожен — геній, то ніхто не геній.

Я давно зацікавлено спостерігаю за еволюцією, хоча, правильніше сказати, за деградацією поняття «геній». Насправді я зачарований темою геніальності так, як гола людина захоплюється темою вбрання. Невже ми перебуваємо на низхідній спіралі геніальності? Чи є бодай крапля надії для нас чи навіть для таких, як я?

Геній. Це слово вабить. Проте чи знаю я, що воно означає насправді? Слово походить від латинського *genius*, але за часів Римської імперії воно означало щось зовсім інше. Тоді *genii* був верховним божеством. Він переслідував вас усюди, подібно до надокучливих батьків з надприродними здібностями. (Слово «джин» походить від того самого кореня.) Кожній людині був притаманний геній. І кожному місцю була властива геніальність. Міста, селища, ринки мали своїх *панівних духів геніальності*, які постійно наповнювали їх життям. У словнику ви знайдете таке визначення слова «геній»: екстраординарна інтелектуальна сила, особливо та, що проявилася у творчій діяльності. Таке поняття — це витвір романтиків XVIII століття, тих замислених поетів, які потерпали і *ще раз потерпали* через своє мистецтво та, можна сказати, через свою творчість. (Поняття творчості виникло відносно нещодавно — 1870 року — і набуло поширення лише після 1950-х років.)

Дехто використовує слово «геній» для визначення дуже розумної людини, когось із високим *IQ*, але подібне вживання занадто приземлене й оманливе. Багато особистостей

з надзвичайно високим рівнем IQ майже нічого не досягли, а ті, хто мав посередні розумові здібності, здійснили великі відкриття. Насправді маю на увазі геніальність у творчому сенсі. Я вважаю, що саме тоді вона стає найвищою формою мистецтва.

Моє улюблене визначення творчого генія запропонувала дослідниця та експертка зі штучного інтелекту Маргарет Боден. Творчий геній, за її словами, — це той, «хто здатен висувати нові, дивовижні та цінні ідеї». Саме такими критеріями послуговується патентне відомство США, коли ухваляє рішення про те, чи заслуговує новий винахід на патент.

Розгляньмо щось зовсім просте, наприклад кавову чашку. Я міг би пофарбувати її в незвичайний відтінок флуоресцентного жовтогарячого кольору. Справді, така дія нова, але не дивовижна й не така вже й корисна. Припустімо, що я винайшов кавову чашку без дна. Така чашка, безумовно, стане новацією й дивуватиме, але знову-таки вона не дуже практична. Для того щоб претендувати на патент, мені довелося б винайти, скажімо, самоочисну чашку або таку, що складатиметься вдвоє, як флешка. Інакше кажучи, таку річ, яка відповідала б трьом критеріям: щось нове, дивовижне й корисне. Маленькі кроки поступових нововведень не дадуть вам ні патенту, ані звання генія. Лише стрибок вище голови.

Питання, що інтригує мене, поціновувача географії та випускника історичного факультету, полягає не лише в тому, які на вигляд ці стрибки, але й у тому, де і коли вони відбуваються. Тому я вирішив провести ще один експеримент, але цього разу без повітряної кулі, наповненої водою. Я почав зі своєї версії давно відомого гранд-туру. Такі подорожі здійснювали молоді англійські дворяни у XVIII—XIX століттях,

щоб розширити світогляд. Я не дворянин і, як я вже сказав, не геній. Мої спогади про коледж затуманені дешевим пивом і гоноровими жінками. Шкода, що я приділяв так мало уваги навчанню. Цього разу я заприсягнувся, що все буде по-іншому. Я дослухаюся до поради тестя: «Юначе, — говорив він своїм мелодійним голосом з ледь уловимим акцентом, — ви повинні братися за са-мо-ос-ві-ту».

Мій освітній шлях розпочався в Лондоні — місті, яке породило не лише геніїв, а й саме вчення про них. Якщо ви схожі на мене й зачаровані так званою «наукою геніальності» чи любите крадькома встромляти маленькі шпильки в шматочки фетру, тоді ви нізащо не пропустите історію про скриню Гальтона. Як і я, ви можете знайти цю річ в Університетсько-му коледжі Лондона.

Одного похмурого ранку, коли в повітрі звабливо пахне весною, я стрибаю у вагон метро й рушаю до станції «Кінгс-Кросс». Опісля прямую до університету, який дуже нагадує Гогвортс. Там мене зустрічає Субхадра Дас — хранителька скрині Гальтона. Ця жінка подобається мені з першого погляду. Є щось обнадійливе в її усмішці та в тому, як вона дивиться мені прямо у вічі. Хранителька веде мене непримітним коридором до непоказної кімнати, де на столі ми бачимо ту саму скриню. Субхадра надягає латексні рукавички, потім дуже обережно, наче виконуючи нейрохірургічну операцію на мишці-піщанці, зазирає всередину.

У скрині — мирські володіння сера Френсіса Гальтона, його чудернацька колекція, яка цілком відповідає особистості дивного, але визначного чоловіка. Гальтон, науковець-ерудит XIX століття, двоюрідний брат Чарльза Дарвіна, відкрив для всього світу статистичний аналіз, анкету, зіставлений портрет

і метод ідентифікації людей за відбитками пальців для судової експертизи. Він був одним з перших метеорологів і кліматологів, автором фрази: «Природа проти виховання» (англ.: *Nature versus nurture*). Його коефіцієнт інтелекту сягав майже двохсот.

Девіз Гальтона: «Усе, що можна полічити, — лічіть!» Хоч би за що він брався, обов'язково залучав обчислення. Одного разу науковець зізнався, що не міг повністю зрозуміти проблему, якщо насамперед не міг вивільнити її від словесної форми. У соціумі Гальтон був украй незграбним, почувався затишніше із цілими числами, а не з людьми.

Субхадра виймає зі скрині шматок фетру та кілька шпильок й обережно кладе їх на стіл. «Це, — пояснює хранителька, — інструменти сера Френсіса Гальтона для одного з його найхимерніших експериментів — спроби створити “карту краси” Сполученого Королівства. Він хотів визначити, де живуть найвродливіші жінки Великої Британії, а потім нанести результати на карту. Однак тоді тривала вікторіанська епоха, а Гальтон був занадто сором'язливий, щоб провести конкурс краси».

Рішення науковця полягало в тому, щоб стояти в закутках вулиць різних міст і, обачно засунувши фетр і шпильки в кишеню пальта, спостерігати, як жінки проходять повз нього. Якщо він бачив привабливу пані (на його думку), то встромляв у фетр чотири шпильки. Менш привабливих жінок науковець оцінював трьома шпильками тощо. Френсіс Гальтон подорожував Великою Британією, таємно оцінюючи зовнішність прекрасної статі, можливо, навіть не подаючи при цьому жодного знака. Він дійшов висновку, що найпривабливіші жінки мешкають у Лондоні, а цілковита їх протилежність — у шотландському місті Абердин.

Світ не приділив особливої уваги «карті краси» Гальтона, але помітив його книжку з історії «Спадковий геній» (*Hereditary Genius*) 1869 року. У праці детально досліджені родоводи видатних митців, лідерів і спортсменів. Гальтон висунув теорію, що ці люди зобов'язані своїм успіхом генетиці або, як він це називав, «природним здібностям». Для вченого генетика була ключем до багатьох питань. Наприклад, він з'ясував, чому в одній родині може бути кілька видатних особистостей, а в іншій — жодної. Чому суспільства з високим показником емігрантів і біженців розвинулися (новачки завдяки своїй генетиці внесли нові риси до місцевого менталітету). Також автор пояснює, чому одні народи досягли більших успіхів, ніж інші. (Про це Гальтон розповідає в розділі з доволі невдалою назвою «Порівняльна цінність рас».) Читач дізнається про причини занепаду великих цивілізацій, як-от Давня Греція: греки стали вступати в шлюб з «незначними» народами, у такий спосіб розмиваючи свій родовід. Зрештою, дістаємо пояснення, чому кожен зі згаданих геніїв був білошкірою людиною, як і сам автор, що жив на маленькому похмурому острові біля узбережжя континентальної Європи. Про жінок Френсіс Гальтон згадує лише побіжно в розділі під назвою «Літератори».

Книжка набула шаленої популярності серед книголюбів, і це не дивно. Адже автор науковою мовою сформулював те, про що люди давно здогадувалися: геніями не стають — геніями народжуються.

Субхадра обережно кладе шпильки та фетр назад у скриню. Хранителька зізнається, що відчуває змішані почуття щодо такого творіння та самого Гальтона — чоловіка, який попри своє привілейоване походження взагалі не користувався перевагами.

«Він думав, що живе в меритократії¹», — каже Субхадра. Проте водночас вона не заперечує, що Гальтон був геніальний. «Він був перший, хто виміряв речі, які вважали невимірними, і, — мовить далі хранителька, стягуючи рукавички, — піддав сумніву те, що ми вважали незаперечним».

Сер Френсіс Гальтон самотужки відібрав предмет творчого генія в поетів і містиків та передав його безпосередньо до рук науковців. Однак його теорія спадкової геніальності була геть неправильна. Геніальність не може передаватися, як блакитні очі чи облісіння. Такого гена просто не існує. Ще жоден геній не породив собі подібного. Цивілізації не досягають розквіту й не зазнають падінь через зміну генофонду. Так, якщо це стосується творчого генія, гени — частина суміші, але це відносно невелика частина (10–20% за оцінками психологів).

Міф про природжених геніїв був витіснений іншим: геніями стають. На перший погляд, це твердження здається правдоподібним. Проте, як довело одне відоме дослідження, щоб досягнути величі, потрібно надзвичайно старанно працювати — принаймні десять тисяч годин протягом десяти років, щоб лишень наблизитися до майстерності, не кажучи вже про геніальність. Іншими словами, сучасна психологія за допомогою емпіричних методів довела афоризм Томаса Едісона: «Успіх — це дев'яносто дев'ять відсотків поту та лише один відсоток натхнення».

Цей компонент (піт від праці) додає ще один шматочок до картини, важливий шматок. Однак вона все-таки залишається неповною. Чогось бракує. А чого? Це запитання не дає

¹ Принцип управління, згідно з яким керівні посади повинні обіймати найталановитіші люди незалежно від їхнього соціального походження. (*Тут і далі прим. ред.*)

мені спокою, як одна з математичних головоломок Гальтона, коли я швидко йду з вікторіанського кампуса, а звабливий натяк на весну зникає через легкий, спокійний дощ.

За кілька місяців на відстані приблизно одинадцяти тисяч кілометрів я опиняюся в ще одному кампусі біля ще однієї скрині. Усередині — картотека. Я певен, що там тисячі карток, і на кожній написана дрібним, але розбірливим почерком історична подія, а також ім'я видатної людини, яка жила в той час. Наприклад, «Мікеланджело — художник італійського Відродження». Картки старанно класифіковані за датою та місцем. Усе аж таке систематизоване, і я гадаю, що це в стилі Френсіса Гальтона. Однак власник цієї скрині живий і здоровий. Він стоїть навпроти й енергійно тисне мою руку.

Дін Кіт Саймонтон — засмаглий чоловік у чудовій формі. Він у творчій відпустці, хоча так і не скажеш, якщо зважати на його безмежну енергію та шалений графік. Власник скрині одягнений у джинси, літні капці та незмінно — у футболку із зображенням генія або лідера (сьогодні це Оскар Вайлд). Гірський велосипед спертий на книжкову шафу. Мелодія Франца Шуберта лунає у фоновому режимі. Каліфорнійське сонце струменіє крізь вікно.

Саймонтон — професор психології в Каліфорнійському університеті в Девісі та самопроголошений інтелектуал-спелеолог. Він не може жити без дослідження незвіданих глибин, тих місць, яких решта боїться через темряву та самотність. Саме цим професор нагадує мені Гальтона. Як і винахідник статистичного аналізу, Саймонтон одержимий вивченням теми геніальності й має неабияку залежність від чисел.

— Як справи з розв'язанням диференціальних рівнянь? — запитує мене професор.

— Так собі, а як щодо вас?

На відміну від Гальтона, Дін Саймонтон не встромляє шпильки в шматочки фетру, сміливо дивиться в очі та знається на тонкощах світської бесіди. Крім того, він не із заможної родини. Майбутній професор народився в сім'ї робітників, а його батька навіть вигнали зі старшої школи. Найважливішим є те, що Саймонтон не має етноцентричної упередженості, чого не скажеш про Гальтона. Професор дивиться на світ чітко й перебуває на шляху грандіозних відкриттів.

Талант Саймонтона, як і багатьох відомих людей, можна було розгледіти ще в дитячі роки. Коли маленький Дін ходив у садочок, сім'я купила йому серію книжок «Всесвітня енциклопедія». Колекція поглинула всю увагу хлопчика. Він годинами розглядав світлини Ейнштейна, Дарвіна та інших геніїв так, як його однолітки глипали на фото бейсболістів і поп-зірок. Іще змалечку Саймонтон захопився не лише досягненнями богоподібних жінок та чоловіків, а й неймовірним переплетенням доль цих людей. Наприклад, як Леонардо да Вінчі та Мікеланджело сваряться на вулицях Флоренції, як Зигмунд Фройд та Альберт Ейнштейн смакують каву в берлінському кафе.

У коледжі Дін Саймонтон вивчав історію цивілізацій. Проте, як це властиво науковцям, його академічні праці були всіяні математичними рівняннями («Слава прямо пропорційна до частоти вживання імені, тобто $F = n(N)$ ») і посиленнями на закони термодинаміки. Його викладач був ошелешений такою самодіяльністю й написав суворий відгук: «Якщо заганятимете історичний процес у межі всесвітніх законів, вам, імовірно, буде дуже важко зрозуміти історію», — процитував свого професора хранитель. Останні п'ятдесят

років Саймонтон витратив на те, щоб довести протилежне. Він здобув ступінь доктора філософії в галузі психологічних наук і присвятив себе вивченню генієлогії¹ — однієї зі сфер ембріології².

А це вам не раз плюнути. Академічні кола попри обізнаність не надто прихильно ставляться до бунтівників. А в 1960—70-х роках у закладах вищої освіти дослідження творчості та геніальності взагалі не сприймали серйозно. Це здається дуже дивним, адже саме університети славляться геніями-випускниками. Хоча з іншого боку, як тонко завважив американський письменник Роберт Грудін, «суспільство воліє не обговорювати дві категорії тем: ті, що люди зневажають, і ті, що найбільше цінують». А предмет геніальності можна віднести до обох категорій. Ми цінуємо образ самотнього творця, який мужньо долає труднощі й перемагає конфедерацію телепнів, що об'єдналися проти нього, проте водночас приховано (а іноді й відкрито) зневажаємо всезнайок. Особливо тих, у кого є нові та небезпечні ідеї.

«Коли я розповідав про свої плани досліджувати предмет геніальності, науковці крутили пальцем біля скроні, — розповідає Дін Саймонтон. — Мені дали для ознайомлення список наукових журналів, де мене *ніколи* не опублікують».

Утім, як визнає сам професор, він уперта людина, сповнена рішучості довести, що вони помиляються.

Протягом половини минулого століття він розробляв дивну, але неймовірну дисципліну, яку назвав історіометрією. Це вчення ґрунтується на дослідженні засобів сучасної соціальної науки, переважно статистики. Історіометрія — це

¹ Наука, яка розглядає геніальність не як Божий дар, а як природний феномен.

² Наука, яка вивчає закономірності ембріонального розвитку організму тварин, рослин і людини.

ЗМІСТ

Вступ	9
<i>Розділ 1.</i> Геніальність у простоті: Афіни.....	24
<i>Розділ 2.</i> Геніальність у переосмисленні: Ханчжоу	94
<i>Розділ 3.</i> Геніальність там, де розуміються на грошах: Флоренція. ...	137
<i>Розділ 4.</i> Геніальність, що наближена до життя: Единбург.	195
<i>Розділ 5.</i> Геніальність у хаосі: Колката	252
<i>Розділ 6.</i> Геніальність у реакційності: Відень у ритмі музики	295
<i>Розділ 7.</i> Геніальність, натхненна кавою: Відень на канапі	339
<i>Розділ 8.</i> Геніальність у слабкості: Кремнієва долина	386
Заключне слово.	432
Подяка	440
Бібліографія.	442